

Lezárás dátuma: 2025.01.14.

Apollo és az *interpretatio* *Romana* Pannoniában

Tartalom	
<i>Bevezetés</i>	2
<i>A dolgozat témája</i>	2
<i>Az interpretatio Romana mint jelenség</i>	4
<i>Megoszlás</i>	4
<i>Hipotézis</i>	5
<i>Módszertan</i>	5
A pannoniai Apollo-kultusz.....	6
<i>A pannoniai Apollo-kultusz a katonaság körében</i>	6
<i>A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében</i>	15
<i>A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében Dacia provinciában</i>	18
<i>A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében Moesia Superiorban</i>	20
<i>A pannoniai Apollo-kultusz a katonai vagy civil lakosok körében</i>	21
Összegzés	22
<i>A kutatás nehézségei és hiányosságai</i>	22
<i>A kutatás eredményei</i>	22
Bibliográfia.....	26
<i>Tárgyi források</i>	26
<i>Szakirodalmak</i>	28

Bevezetés

A dolgozat témája

„Az istenek közül elsősorban Mercuriust tisztelik, neki állítják a legtöbb szobrot is. Őt tekintik minden mesterség feltalálójának, az utasok és vándorok vezérének; felfogásuk szerint ő az, aki a leghathatósabban támogatja a pénzszerzést és a kereskedelmet. Apollo, Mars, Iuppiter és Minerva náluk csak Mercurius után következnek. Róluk körülbelül ugyanolyan elképzeléseik vannak, mint a többi népnek: hogy Apollo elűzi a betegségeket, Minerva tanítja meg a kézművesség és a művészet elemeit, Iuppiter uralkodik az istenek felett, Mars pedig a háborúk ügyeit intézi”¹ olvashatjuk Caesar *Commentarii de bello Gallico* című művében, amelyben a gallok elleni háború során a hadvezér azok vallási képzetéről is leírást ad. Ebben az *interpretatio Romana* miatt a bennszülött istenek római nevükön vannak megnevezve. *Interpretatio Romana*, vagy – Tacitus után² – római értelmezés mint fogalom azt a gyakorlatot jelöli, amikor a rómaiak a nem római isteneket a sajátjaikkal azonosították és római névvel nevezték meg,³ mivel meggyőződésük szerint azok a világmindenség istenei voltak.⁴ Ez a gyakorlat a kelták lakta provinciákban is megtalálható, így Pannoniában is.

¹ Caesar: *Commentarii de bello Gallico*, VI, 17. ford. Szepessy Tibor

² „A nahanarvaloknál egy ősidők óta tisztelt berket mutogatnak: elöljárója egy női ruhát viselő pap, de az isteneket - római értelmezés szerint - Castornak és Polluxnak mondják.” Tacitus: *Germania*, 43. ford. Borzsák István

³ A kelták lakta területeken Iuppiter, Mars, Minerva, Apollo, és Mercurius alakja mögött nagy eséllyel őslakos istenségek húzódnak meg. Patrizia de Bernardo Stempel: *Celtic and Other Indigenous Divine Names Found in the Italian Peninsula*, In Andreas Hofeneder – Patrizia de Bernardo Stempel (szerk.): *Celtic and Other Indigenous Divine Names Found in the Italian Peninsula*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Bécs, 2013, 73–96 (továbbiakban De Bernardo Stempel 2013), 83.

⁴ A rómaiak az idegen *pantheon*ban lévő isteneket a saját isteneikkel azonosították, mivel megvoltak arról győződve, hogy a saját isteneik a világ tulajdonképpeni istenei, valamint a latin nevük az igazi megnevezésük, és az idegen *pantheon*ban más nevet viseltek. Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetbe*, Telosz Kaidó, Budapest, 1995, 121.

A pannoniai kelták vallási hagyatékaival sokan foglalkoztak,⁵ és a pannoniai kelta Apollot is vizsgálat alá vették. A hazai kutatásban három hipotézis található meg: az Apollo Grannus-⁶ és Sirona-⁷ kultusz Caracalla (211–217) látogatásával került a provinciába,⁸ a második szerint az itteni kelták ismerhették a két istenséget,⁹ még a harmadik szerint a két istenség kultusza a nyugati kelták miatt lehetett jelen a provinciában.¹⁰ Azonban a provinciabeli kelta Apollo-kultusz gyökerei a mai napig tisztázatlanok, mivel a kutatás egyetért abban, hogy az összes római istenség alakja mögött kelta istenek húzódnak meg, de az istenek neveit nem tudjuk. Ismeretes, hogy csak azt gondolhatjuk provinciális vallási jellegzetességnek és istenségnek, amely csak a provinciában található meg.¹¹ A dolgozatomban arra keresem a választ, hogy az Apollo név mögött a többi provinciában is fellelhető isten bújhat meg, vagy egy eddigi ismeretlen istenség, akinek csak az aspektusa lehet hasonlatos, mint a feltételezett kelta istenségnek, Grannosnak. Eddig még nem született olyan munka, amely egészében vizsgálná a pannoniai Apollo-kultuszt az *interpretatio Romana* tükrében, s dolgozatommal ezt a hiányt is szeretném pótolni.

⁵ Pannonia vallástörténetére vonatkozóan Lásd Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*, L'Harmattan Kiadó, 2015 (továbbiakban Tóth 2015) ; Legújabbban a pannoniai katonaság vallási életére vonatkozóan Lásd Vágási Tünde: *A pannoniai katonaság vallási feliratai a principátus korában*, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2020.

⁶ Grannos a kutatásban a legismertebb kelta Apollo. Az istenség latinosított változata a Grannus névalak, Apollo istenséggel való összeolvadása pedig az Apollo Grannus alak. Az istenségre vonatkozó legújabb kutatásért bővebben Lásd Elena Roveda: *Apollo Grannus: I loughi di culto di un dio solare*, *Traces in Time*, 9, 2019. és Klaus Kortüm – Stefan Krmnicek: *Heiliges Geld. Die Münzen aus dem Apollo-Grannus-Heiligtum von Neuenstadt am Kocher (Germania superior)*, 2019, In Stefan Krmnicek – Jérémie Chameroi (szerk.): *Money Matters: Coin Finds and Ancient Coin Use*, Verlag, Bonn, 2019, 237–251.

⁷ Kelta gyógyító istennő, Grannos istenség társnője. Az istennőre vonatkozóan legújabbban Lásd Manfred Hainzmann: *Grannos und Sirona. Zur epigraphischen Evidenz zweier keltischer Heilgottheiten*, In Andreas Pülz (szerk.): *Carnuntum Jahrbuch 2016*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2017. 39–52. (továbbiakban Hainzmann 2017)

⁸ A hipotézist Póczy Klára fogalmazta meg bővebben Lásd Póczy Klára: *Aquincum. Budapest római kori történelmi városmagja*, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004, 300–301.

⁹ A hipotézist Dr. Alföldy Géza és Szabó Miklós fogalmazta meg. Lásd Alföldy Géza: *Kelta gyógyító istenségek tisztelete a római Pannoniában*, In Palla Ákos (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 17*, Országos Orvostörténeti Könyvtár, Budapest, 1960, 105–110 (továbbiakban Alföldy 1960), 108–109.; Szabó Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*, L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2005, 99. (továbbiakban Szabó 2005); és Szabó Miklós – Borhy László: *Magyarország története az ókorban. Kelták és rómaiak*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015, 81 (továbbiakban Szabó – Borhy 2015) Szabó Edit az aquincumi Seranában pannoniai istennőt vél felfedezni. Erre vonatkozóan Lásd Szabó Edit: *Bemerkungen zum Kult des Apollo Grannus in Pannonien*, *Hungarian Polis Studies* 16, 2008, 305–320.

¹⁰ Ez a hipotézis Kádár Zoltánhoz kapcsolható bővebben Lásd Kádár Zoltán: *Gyógyító istenségek tisztelete Pannoniában topográfiai adatok tükrében*, *Orvostörténeti Közlemények* 93–96, 1981 (továbbiakban Kádár 1981), 63–78, 78.

¹¹ Többek között ilyen Minitra, Vidasus és Thana alakja, míg jelzőként a Ciniaemus és a Magla említhető. Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1990, 256.

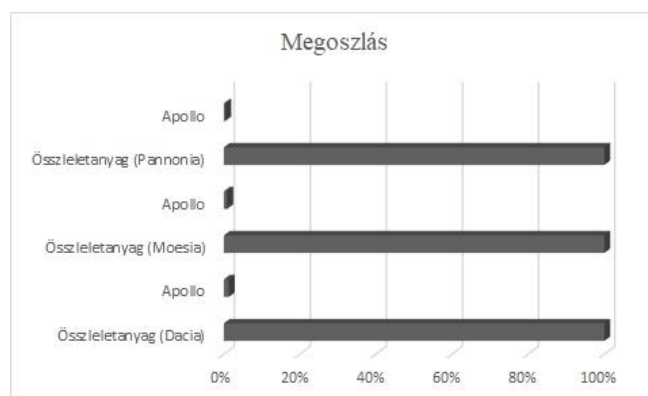
Az interpretatio Romana mint jelenség

Az *interpretatio Romana* mint fogalmat már említettem a bevezetésben. Ez a komplex vallástörténeti jelenség a meghódított provinciákban jelentkezett a lakosság körében. A meghódítottak kezdték átvenni Róma kultúráját, így az oltárköállítás, felirat- és relief-készítés szokását is, ezekre az oltárkövekre és feliratokra pedig római és idegen, barbár istennevek is felkerültek.

Az *interpretatio Romana* jelensége tehát elsődlegesen a provincia lakói által készített tárgyi emlékeken figyelhető meg, mivel körükben nem a hagyományos római istenek tisztelete volt elsősorban jellemző, s emiatt ritkán állítottak a Város isteneinek oltárköveket. Amikor azonban mégis megtették, a saját istenségeiket sejtethjük a római név mögött, amely azt is jelentette, hogy az ősi isteneik már-már összeolvadtak a római megfelelőjükkel, ebből adódóan ezek a források mindig az állítók vallási képzeletével vannak összefüggésben. Úgy is mondhatnánk, hogy maga a jelenség nem más, mint egyfajta vallási szinkretizmus, melynek üteme provinciánként változó volt. Az oltárokon olvasható római istennevek sok esetben nem feleltethetők meg egy az egyben valamely barbár nép istenének, hanem a vallási képzetek bonyolult szintézisét tükrözik.

Megoszlás

A provinciára vonatkozó előkerült leletanyagban az istenségre vonatkozó forrásanyag szinte már-már az elhanyagolható részét teszi ki, azonban 2015-ben és 2017-ben az istenség kultuszára vonatkozó forrásanyag bővült. Az Apollo-kultusz nyomai csak huszonnégy esetben figyelhetők meg, amely az összleletanyag 0,4%-a, s nem minden esetben mutatható ki az *interpretatio Romana* jelensége. A másik két vizsgált provinciában, Daciában és Moesiában is csekély az istenség kultuszára vonatkozó forrásunk. Ez az előbbi, a Traianus által elfoglalt provinciában 1,3%, még az utóbbi Moesiában pedig 0,9%.

1. kép Az Apollo-oltárkövek megoszlása a vizsgált provinciákban

Hipotézis

Azt gondolom, hogy a pannoniai forrásokban több provincia istenségei is megtalálhatók, így pedig színes az itt jelenlévő Apollo-kultusz. Vajon ezek a jellegzetességek a provinciabeli őslakos vallási képzetekkel lehetnek összefüggésben, vagy inkább a kelták hasonló vallási nézetekkel rendelkeztek, amely a római hódítást követően Apollo istenség alakjában jelentkezett? Azt sem lehet kijelenteni, hogy a provinciában található istenség¹² kultuszát minden esetben az itteni bennszülött vallási képzetekre lehet vonatkoztatni. A számos kelta Apollora vonatkozó vallási képzet megegyezik, és ez Pannoniában is megfigyelhető. Úgy vélem, hogy ezt nem egyetlen kelta istenségre lehet visszavezetni, azonban igaz, hogy a többi kelta lakta provincia bennszülött nézeteivel is mutat egyezéseket.¹³ Ebből adódóan úgy gondolom, hogy ezeket a jellegzetességeket valamiféle közös kelta hagyományra lehetne visszavezetni, azonban úgy gondolom, hogy az *eraviscusok*, az *azalusok*, és a *boiiok* más-más istenséget tisztelhettek, aki később Apollóval interpretálódott, de a vallási képzet ebben az esetben is megegyezik. A *limes* mentén levő Apollo-kultuszban a birodalom más területeiről ide vezényelt katonák vallási világa is felfedezhető, míg a belső területeken a bennszülött vallási képzet volt jelen.

Módszertan

A következő módszert használtam a hipotézisben feltett kérdések megválaszolására. Elsődlegesen összegyűjtöttem a provinciában fellelhető Apollo kultuszával kapcsolatos feliratokat, oltárköveket, és reliefeket, majd ezekből próbáltam levonni következtetéseket a hipotézisben megfogalmazott kérdéseknek megfelelően. Aztán megvizsgáltam ezeket, majd összehasonlítottam más provincia leletanyagaival, majd ebből is próbáltam levonni következtetést.

Az állító nevéből annak származása is meghatározható, így támaszkodtam a provinciák névanyagának vizsgálati eredményeire. Továbbá, ha az adott személytől több oltárkövet is ismerünk, azokat is vizsgálat alá vettem, mivel így a felirat állító vallási világa is meghatározható.

¹² A provinciában található gyógyító istenekre vonatkozóan újabban Lásd Horváth Szilvia: *Pannoniai gyógyfürdők*, In Horváth Szilvia – Tóth Mária (szerk.): *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig* című konferencia tanulmánykötete, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár, 2015, 23–31.

¹³ A kelta lakta területeken az Apollo-kultusz a gyógyforrásokkal függött össze. Az Apollo Grannus-kultusz mellett többek között ilyen az Apollo Borvo-, Apollo Vindonnus-, Apollo Belenus-, és az Apollo Maponus-kultusz is.

A pannoniai Apollo-kultusz

A kultusz megjelenését három csoportban vizsgálom: a katonai, a civilek, valamint az olyan források, amelyet nem tudunk besorolni egyik csoportba sem. Elsőnek a katonák által állított vallási feliratokat és reliefeket veszem vizsgálat alá, majd a civilekét, és végül az egyéb tárgyi forrásokat. Megemlíteném, hogy az istenség *medicusi* és *citharoedusi* aspektusai összeolvadnak a provinciában. Mondhatnánk úgy is, hogy a *citharón* játszó Apollo jelenléte mindig a gyógyítással függ össze a kelta lakta provinciákban.

A pannoniai Apollo-kultusz a katonaság körében

Elsőnek azt vizsgálom meg, hogy a provinciabeli katonák körében hogyan fordult elő az Apollo-kultusz, pontosabban, hogy található-e bármilyen jellegzetesség. A hadseregben előfordult, hogy az adott katona nem a provinciából származott, hanem nagyon távoli vidékekről érkezett. Jó példa erre a Brigetióból – mai Szöny – előkerült Apollo Daphneus alakja, amelynek állítója, C. Curius Lycao a *legio I. Adiutrix* centurioja¹⁴ Iconnium – mai Konya - környékéről származhatott,¹⁵ ebből adódóan az istenség kultusza – és maga az istenség is – kis-ázsiai származására utalhat. A provinciában ez az egyetlen orientális eredetű oltárkö, amelyen az istenség megtalálható.

Brigetiohoz közel, a mai Tatán állt a tizenkét istenség oszlopa,¹⁶ amelyen nem a hagyományos római *pantheon Dii Consentes* istenei fedezhetők fel,¹⁷ és a kutatás még a katonai tábor vallási életével is összefüggésbe hozza, Barkóczi László szerint „Az emlékmű állítói tehát a hadsereggel voltak szoros összefüggésben és az ábrázolt istenségekben felismerhető a brigetioi tábor Zwölfgötterverein-je”¹⁸ Ebből gondolhatjuk azt, hogy az itt szereplő istenségek valamiképpen az itt található vallási képzetekkel is összefüggtek, amely azért fontos, mert ezen egy Apollo-ábrázolás is található, amely hasonlóságot is mutat a többi bennszülöttek lakta

¹⁴ „Apollin(i) / Daphnaeo / sacrum / Cn(aeus) Curius / Lycao |(centurio) leg(ionis) I ad(iutricis)” CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum 1861-, továbbiakban CIL) 03, Nr. 04285.

¹⁵ Borhy László: *Brigetio – Kultur einer römischen Grenzstadt an der Donau*, In Herger Cs. Eszter (szerk.): *Humboldt-Nachrichten*, Pécs, 2019, 29–36, 38.

¹⁶ Több Apollo-ábrázolást ismerünk Brigetióból, amelyek elvesztek az idők során. Az egyikről azt tudjuk, hogy az istenség íjászként volt ábrázolva, a másokról pedig azt, hogy az istennek egy tárgy megtalálható volt a kezében. Bartus Dávid (szerk.): *Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban*, Borhy László – Számadó Emese (szerk.): *Acta Archaeologica Brigetionensia*, Komárom, 2015, Nr. 39 és Nr. 40.

¹⁷ A római *pantheon* tizenkét istensége: Iuppiter, Iuno, Minerva, Neptunus, Mars, Venus, Apollo, Diana, Vulcanus, Vesta, Mercurius, és Ceres. A legfőbb isteneknek L. Naevius Campanus *praefectus* szentelt oltárkövet Aquincumban. „Maioribus / sanctis L(ucius) Nae/vius Campanus / (praefectus) kast(rorum) leg(ionis) III Fl(aviae) / pro salute sua et / suorum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” Kovács Péter – Szabó Ádám (szerk.): *Tituli Aquincenses I* (továbbiakban *Tituli Aquincenses I*), Nr. 209.

¹⁸ Barkóczi László: *Brigetio*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951, 46.

provinciával,¹⁹ azonban részben eltért, mivel az istenség lábánál – a griffel ellentétben – egy madár található meg, talán egy sas.

Az oszlopon még található egy Luna Lucifera-ábrázolás is,²⁰ mely istennő csak Savariában – mai Szombathely – lelhető fel, és amely istennőről tudjuk azt, hogy talán a savariai bennszülött vallási képzetekkel lehetett összefüggésben, és alakja Isis, Luna és Venus összeolvadásából keletkezhetett.²¹ Az itt található istenségek sem a római *pantheon*ban megszokott isteni triászokban láthatók,²² emiatt gondolhatnánk, hogy az itteni istenségek valamiképpen talán a provinciabeli vallási képzetekkel is összefüggésben állhatnak, ugyanis hasonlót találtak a többi provinciában, azonban mindenesetben más istenségek láthatók ezeken a műveken. Ez a kutatás szerint a kelták közös vallási képzeit tükrözi,²³ de megvizsgálva a többi emlékművet nem találunk olyat, amelyen Apollo-Silvanus-Diana szerepelne. Tehát megvan az esélye annak, hogy ez provinciabeli jellegzetesség lehet, ezért a továbbiakban ezt vizsgálom.

Megvizsgálva a Diana- és Silvanus-ábrázolást,²⁴ arra a következtetésre jutottam, hogy a két istenség hasonlóságot mutat a pannoniai bennszülött ábrázolásokkal, ebből gondolhatjuk azt, hogy az itt szereplő három istenség valamiképpen összefüggésbe hozható az itt állomásozó *legio I Adiutrix* vallási képzeivel, így pedig a provincia vallási nézeteivel is. Az apollói arculatú Silvanus és Diana több helyen is megtalálható a provinciában, ilyen például többek között Aquae Iasae és Aquincum is. Azonban az utóbbi istenség megtalálható Apollóval is, mégpedig a gyógyvizű források közelében, ebből adódóan pedig az istennőnek egyfajta gyógyítói, *medicusi* aspektusa is megjelenik.

Aquae Iasae-ben úgy tűnik, hogy a Diana-kultusz bennszülött jellegzetességei jelentkezhetnek, ugyanis tudjuk azt, hogy a kultusz vallási képzei – a *medicusi* aspektus is – a provincia belső területein ezzel függött össze, még a *limes* mentén inkább a katonák vallási

¹⁹ Lásd 2. ábra

²⁰ Lásd 3. ábra

²¹ A Luna Lucifera-nak szentelt oltár megjelenése az Iseumban Isis, Venus és Luna összeolvadásával indokolható, amely azt jelenti, két vagy több különböző hitrendszer elemei olvadtak össze. Erre vonatkozóan legújabbán Lásd Nagy Diána: *Luna Lucifera-oltár a savariai Iseumból*, Múzeum Mozaik a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum blogja, 2023.

https://savariamuseum.blog.hu/2023/12/15/luna_lucifera-oltar_a_savariai_iseumbol Utoljára megnyitva: 2024.10.11.

²² Az oszlopon a következő triászok fordulnak elő: Iuppiter-Sol-Luna Lucifera, Vulcanus-Venus-Mars, Iuno-Minerva-Victoria, Apollo-Silvanus-Diana,

²³ Erdélyi Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974, 129.

²⁴ Lásd 4. ábra és 5. ábra

világa van jelen.²⁵ A gyógyvizű forrású fürdő közelében több gyógyító istenséggel is találkozhatunk,²⁶ többek között a nymphákkal is, mely istennőkről tudjuk, hogy a provincia vallási képzeteivel hozhatók összefüggésbe.²⁷ Ebben az esetben tehát az istennő apollói arculata jelentkezhethet, és egy oltárkövön még az istenséggel és a nymphákkal is megtalálható. Aquae Iasae helyi istenségei elsősorban a nymphák, akik minden esetben hárman – a kelták szent száma – láthatók, és akik kultuszáról azt tudjuk, hogy a kelta anyaistennők gyógyító aspektusai jelennek meg bennük.²⁸

Ebben az esetben a L. Aerus Florentinus, a *legio XIII gemina speculadora* által készített II. századi feliratot is így kellene értelmeznünk.²⁹ Érdekessége a feliratnak, hogy ez a legkorábbra datálható lelet, amelyen az Apollo-kultusz nyomai kimutathatók. Ez azt is jelentené, hogy a provinciabeli kelta Apollo- és Diana-kultusz valamiképpen szintén kapcsolatban lehet,³⁰ ez pedig megmagyarázná azt, hogy miért szerepel az Apollo-Silvanus-Diana triász az oszlopon. Az istenség még egy civil által állított feliraton is előfordul a nymphák, Iuno Regina, és Minerva társaságában.³¹

Aquae Iasaeben megtalálható még egy Apollo-ábrázolás is, amely istenségnek az ábrázoláson szárnyai vannak,³² azonban a *citharón* játszó istenség itt is megfigyelhető. Germania Superior provinciából ismerünk még egy szárnyas Apollo Vindonnus-ábrázolást,³³ ezért úgy gondolom, hogy ezt is kelta jellegzetességnek kell tekintenünk. Az istenség ebben az esetben Mercuriussal látható, amely azért érdekes, mivel a provinciából tudunk egy III. század

²⁵ A pannoniai sajátos Diana-kultuszra bővebben Lásd Kerényi Károly: *Die Göttin Diana im nördlichen Pannonien*, Pannonia, 4, 1938, 203–221.

²⁶ Erre vonatkozó kutatásra legújabban Lásd Dora Kušan Špalj: *Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa/Aquae Iasae – new discoveries in the Roman sanctuary – with special regard to the cults of Apollo, Aesculapius and Serapis*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, 2017, 255–308. (továbbiakban Kušan Špalj 2017)

²⁷ Szabó – Borhy 2015, 81.

²⁸ Uo.

²⁹ „Apo[llini] / Dian[ae et?] / Nymph[is] / L(ucius) Aeri[us?] / Florentin[us] / specul[ator] / leg(ionis) XII[I?] g(emina)? ---] / [---” Kušan Špalj 2017, 285.

³⁰ Galliában megtalálható Telo istenség, aki a touloni forráshoz köthető, és Apollohoz és a görög Apollónhoz is kapcsolható. Társát Siannat Diánával azonosították. Erre vonatkozóan legújabban bővebben Lásd Dimitar Vasileff Georgieff: *Identity of the local pair of deities Telo and Sianna with Apollo and Diana on the territory of Roman Gaul*, 2017.

https://www.researchgate.net/publication/318707946_Identity_of_the_local_pair_of_deities_Telo_and_Sianna_with_Apollo_and_Diana_on_the_territory_of_Roman_Gaul Utoljára megnyitva: 2024. 10. 29.

³¹ „Iunoni R(eginae) et/Minerva [e]/Apolloni/et Nmyphi[s]/C(aius) Petr[onius?]/Opta[tus?]/Be(?) [-----] /----- - ” Kušan Špalj 2017, 288.

³² Lásd 6. ábra

³³ Azt gondolom, hogy kelta istenség is valamiképpen hasonló vallási gyökerek miatt kaphatott szárnyakat. Vindonnus esetében is fellelhető a *phoebusi* aspektus. Lásd 7. ábra Pannonia ezen régiójában kimutatható egy Róma előtti Napisten-kultusz nyomai. Tóth 2015, 27.

eleji oltárkőről, ahol a két istenség együtt szerepel. Ez a töredékes oltárkő Savariában állt, és a mai szombathelyi Savariai-Múzeum lapidáriumában található.³⁴

A feliraton nem az *item* kötőszó különbözteti meg egymástól a két istenséget, hanem az *et*, ebből adódóan gondolhatjuk, hogy az itt invokált Apollo valamiképpen a savariai „*Dii Auguralesnek*” nevezett jóslatadó istenek³⁵ közé tartozhatott. Tehát elmondhatjuk, hogy a pannoniai bennszülött Apollo nagy eséllyel összefügghetett az *auguri*, madárjósági tevékenységgel. Az oltárkővön megtalálható *augurium* nagy valószínűséggel egy ősi, római foglalatást megelőző vallási gyakorlatban gyökerezhetett, pontosabban természet- és madárjósági tevékenységekre utalhat vissza.³⁶ A savariai Apollo tehát jóslási aspektussal is rendelkezhetett, azonban az istenség nevét nem tudjuk meghatározni, de a kötőszó miatt feltételezhetjük, hogy az isten nem kapcsolható az oltárkővön megtalálható másik kelta Apollohoz, Belenushoz.³⁷ A provinciában az istenség jóslással való aspektusa is megtalálható, de kérdéses, hogy a szárny, és a madár szimbólum mennyire utalhat erre.

A provinciában a katonák körében megtalálható egy kelta Apollo, akiről sok ismerettel rendelkezünk: Grannos, valamint társnője, Sirona. Az istenpáros megtalálható többek között Vindobonában és Aquincumban, valamint feltehetőleg Carnuntumban³⁸ is. Grannos alakja a provinciában fellelhető a Grannus Apollo és az Apollo névalakban is. Úgy gondolom, hogy emiatt nem kell a bennszülött vallási képzetekkel interpretalodott Apollot ennek a kelta istenségnek gondolnunk, ugyanis az istenség ebben az esetben a katonák származásával hozható összefüggésbe. Úgy tűnik, hogy az állítók Grannost Apolloval azonosították.

³⁴ „*Dii Augura/libus ite/m Silvano / et [Ap]olli/ni et Mercu/[rio] it(em) Be[l(eno) / Augu]sto / [---]?*” Tóth Endre, *Lapidarium Savariense* 2011 (a továbbiakban *Lapidarium Savariense*), Nr. 21.

³⁵ A feliraton említett istenek egyrészt a jóslatadással kapcsolatos istenségek voltak, másrészt helyi eredetű, kelta istenek, akiket a római foglalatást követően az *interpretatio Romana* hagyományának megfelelően római istenekkel azonosítottak. Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 54.

³⁶ Tóth 2015, 90.

³⁷ Az istenség névváltozataira legújabban Lásd Blanca Maria Prósper: *The irreducible Gauls used to swear by Belenos. Or did they? Celtic religion, henbane and historical misapprehensions*, In Jürgen Uhlich – Torsten Meißner – Alderik H. Blom – Gordon Ó Riain (szerk.): *Zeitschrift für celtische Philologie* 64, 1, De Gruyter, Berlin, 2017, 255–298. ; A Belenus-kultuszra legújabban Lásd Marjeta Šašel Kos: *Belenus, Cybele and Attis: Echoes of their Cults over the Centuries*, In Saša Babič – Katja Hrobat Virloget – Roberto Dapit (szerk.): *STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA XXV*, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, 2022, 227–243. ; Az istenség más vallási képzetekre való hatásáért bővebben Lásd Marjeta Šašel Kos: *Belin, Belenus, Belinus*, *STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA IV*, 2001, 9–16 ; Belenus-kultusz és Pannónia kapcsolatára Lásd Tóth 2015, 42 ; Szabó 2005, 99 ; Szabó – Borhy 2015, 81.

³⁸ Az istennőnek temploma állhatott a Pfaffenbergi szentélyben, valamint Sironának egy szobra Carnuntumból került elő. Alföldy 1960, 109.

Az Aquincumban található 190-ből származó felirat állítója,³⁹ a *legio II. Adiutrix optio*ja, P. Aelius Priscinus neve alapján valamelyik dunai provinciából származhatott,⁴⁰ s az istenség névalakja miatt feltehetőleg Noricumból,⁴¹ mivel ezt noricumi provinciális jellegzetességnek lehet tekinteni.⁴² Továbbá az *optio* az állam iránti lojalitása is megfigyelhető, mivel a legjóságosabb Iuppiternek, Iuppiter Optimus Maximusnak is szól a *dedicatio*. Daciában is előfordul ez a névalak, és görög nyelven történt a *dedicatio*,⁴³ valamint ugyanez a személy, Q. Axius Aelianus – az eredeti görög névalak Axios Ailianos (Ἀξιος Αἰλιανὸς) – Apollo Grannusnak és Sironának is szentelt feliratot.⁴⁴ Ebben a provinciában még az Apollo Grannus- és Grannus Apollo-kultusz is előfordul, mely annak köszönhető, hogy ez az istenség nem függhetett össze a dákok vallási képzeivel, hanem a kelta lakta provinciáknak köszönhetően kerülhettek a provincia *pantheonjába*.⁴⁵ Az Apollo Grannus- és Grannus Apollo-kultuszt két külön kultusznak kell gondolnunk, mivel Grannus Apollo mellett nem tűnik fel Sirona istennő, és – az aquincumi kivételtől eltekintve – mindig egyedüli az invokáció. Ebből adódóan pedig azt gondolom, hogy a Grannus Apollo-kultusz a noricumi, az Apollo Grannus-kultusz pedig a nyugati kelták által kerülhetett be a Traianus által meghódított provincia *pantheonjába*.

³⁹ „Iovi Gran(no) / Apollini / P(ublius) Ael(ius) Pris(cinus) op(tio) leg(ionis) II ad(iutricis) // [[[Imp(eratore) Commodo VI]]] // et Septimia(no) co(n)s(ulibus)” *Tituli Aquincenses I*, Nr. 40.

⁴⁰ A Publius praenomen egészen elterjedt volt, az állító *gentiliciuma* arra utal, hogy családja valamikor Hadrianus alatt kaphatott polgárjogot, a Priscinius *cognomen* pedig Itáliára nem volt jellemző. Mócsy András: *A római név mint társadalomtörténeti forrás*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1985 (továbbiakban Mócsy 1985), 63.

⁴¹ A Noricumban előforduló kelta istenségekre és a legújabb kutatásokra vonatkozóan bővebben Lásd Patrizia de Bernardo Stempel – Manfred Hainzmann: *Fontes Epigraphici Religionum Celticarum Antiquarum I Provincia Noricum. I. Die Gottheiten in ihren sprachlichen und kultischen Erscheinungsformen*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2020. (továbbiakban De Bernardo Stempel – Hainzmann 2020)

⁴² De Bernardo Stempel – Hainzmann 2020, 232.

⁴³ „θεῶ· Γράννω· / Απόλλωνι· αἰεὶ· / καὶ· πανταχοῦ· ἐπηκόω· Ἀξιος· / Αἰλιανὸς· ὁ· / νεώτερος· / εὐχαριστήριον / Ἰόνιος” Ligia Ruscu: *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* 2003, Nr. 109.

⁴⁴ „Apollini Granno / et Sironae dis prae/sentibus Q(uintus) Axius Aeli/anus v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg(ustorum)” Bunta Péter (szerk.): *Acta Musei Napocensis III*, 1966, 445.

⁴⁵ Az újabb kutatás az Apollo Grannus-kultusz megjelenését Dacia provinciában szintén Caracalla látogatásával kapcsolja össze Lásd T. Szabó Csaba: *Dacia istenei. Képes vallástörténeti kislexikon*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Vallástudományi Tanszék, Szeged, 2024 (továbbiakban T. Szabó 2024), 52. Azonban Cassius Dio nem tesz említést arról, hogy a *princeps* felhasználta az Apollo Grannus-kultuszt. Csak azt tudjuk, hogy az istenség nem volt hajlandó meggyógyítani az éppen betegeskedő császárt. „ἀφ’ οὗπερ ἐναργέστατα διεδείχθη ὅτι μήτε τοῖς ἀναθήμασι μήτε ταῖς θυσίαις ἀλλὰ τοῖς βουλήμασι καὶ ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ προσεῖχον. οὕτε γὰρ ὁ Απόλλων ὁ Γράννος οὐθ’ ὁ Ἀσκληπιὸς οὐθ’ ὁ Σάραπις καίπερ πολλὰ ἰκετεύσαντι αὐτῷ πολλὰ δὲ καὶ προσκαρτερήσαντι ὠφέλησεν.”/„Nem csak fogadalmi felajánlásait és áldozatai vették figyelembe, hanem a cselekedeteit is. Így sok könyörgés, és hosszas kitartása ellenére, sem Apollo Grannus, se Aesculapius, de még Serapis sem segített rajta” Cassius Dio: *Historiae Romanae*, LXXVIII 15,6. ford. A dolgozat készítője A *caput* vallástörténeti elemzésére vonatkozóan bővebben Lásd Andreas Hofeneder: *Apollon Grannos – Überlegungen zu Cassius Dio 77, 15,5–7*, In Andreas Hofeneder – Patrizia de Bernardo Stempel (szerk.): *Celtic and Other Indigenous Divine Names Found in the Italian Peninsula*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Bécs, 2013, 101–111. Apollo Grannus és Sirona az állító származásával hozható összefüggésbe, mivel már korábban, 182-185-ből is van forrásunk a daciai kultuszra vonatkozóan. „Apollini / Granno et / Sironae / C(aius) Sempronius / Urbanus / proc(urator) Aug(usti)” *AE (L'Année épigraphique 1888-*, továbbiakban *AE*) 1983, Nr. 00828.

A vindobonai *valetudinarium* (katonai kórház) közelében talált II-III. század közötti oltárkőről azt tudjuk, hogy négy istenség szerepel rajta, azonban az állító állam iránti lojalitása itt is megfigyelhető, mivel a három gyógyító istenség mellett Iuppiter is megtalálható.⁴⁶ Az állító, P. Aelius Lucinus, az itt állomásozó *legio X gemina* *centurio*ja neve alapján valamelyik dunai provinciából származhatott, azonban a Sirona névalak⁴⁷ alapján feltehetőleg Raetiából.

Egy töredékes feliratot ismerünk még a mai Bécsből, amelyen Apollo, Sirona és Sol szerepel.⁴⁸ Sirona alakjából következtethetünk arra, hogy ezen Apollo mögött is Grannos kelta istenség lehet, azonban még érdekesebb, hogy az oltárkövön Sol istenségnek is szól *dedicatio*. Ebből adódóan is gondolhatnánk azt, hogy Grannos istenségnek valamilyen szoláris vonatkozása is lehet,⁴⁹ mivel van forrásunk arra vonatkozóan, amelyen az istenség Sollal található, valamint Trierben Phoebus Apollo Grannus is felfedezhető.⁵⁰ Megemlítenéd, hogy több kelta Apollonak is szoláris vonatkozása lehet, többek között, Belenosnak, és Vindonnosnak is. Sironáról azt tudjuk, hogy a római *panthoenban* két istennővel is azonosították, az egyiken Iulia Matrona Dianaval,⁵¹ a másikon pedig egy bennszülött származású anya Hygieia istennővel.⁵²

A pannoniai Diana-kultusz egyik jellegzetessége, hogy az istennőnek *medicusi* aspektusa is van, és mint láttuk, Apollóval is előfordult, míg Hygieia *medicusi* aspektusa ismert, azonban Brigetioban Aesculapius helyett Apollóval is szerepel, valamint a két istenségnek még templomot is szenteltek. Aquae Iasaeben Diana *medicusi* *arculata* mellett a Holddal kapcsolatos aspektusa is megjelenik, ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy Apollonak is jelen lehet a *phoebusi* aspektusa is.⁵³ Ha feltételezzük azt, hogy a Sirona–Diana azonosítás a Holddal való

⁴⁶ „[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) / Apollini / et Sirona[e] / [Ae]sculap(io) / P(ublius) Ael(ius) Luciu(s) (centurio) leg(ionis) v(otum) s(olvit) / l(ibens) l(aetus) m(erito)” AE 1957, Nr. 00114.

⁴⁷ Az istennő nevének sok variációja megtalálható: Thirona, Øirona, Dirona, Serona, Siruna, és Serana. Ezeknek a kialakulásáért és elterjedéséért bővebben Lásd De Bernardo Stempel – Hainzmann 2020, 439.

⁴⁸ „Ap(ollini) So(li) et Sir(o)/[n]ae [” AEA 1999, Nr. 00.

⁴⁹ Vannak kutatók, akik az istenség nevét is a Nappal kapcsolják össze. Az istenség nevének jelentése nem tisztázott, de szoláris vonást kell neki tulajdonítanunk. Andreas Hofeneder: *Vestiges of sun worship among the Celts*, In Aldabert Gail: *Sun Worship in the Civilisations of the World*, Pandanus, Prága, 2010, 85–107, 96.

⁵⁰ „In h(onorem) d(omus) d(ivinae) [d]eo Apolli[n]i G[ra]n[n]o Phoeb(o) / L(ucius) I[n]genuvius Pri/manu[s] ex voto p(osuit)” CIL 13, Nr. 03635.

⁵¹ „Apollini / Granno / Dianae / [s]anct(a)e Siron(a)e / [p]ro sal(ute) sua / suorumq(ue) / omn(ium) / Iulia Matrona” AE 1992, Nr. 01304.

⁵² „Apollini Granno et Sanctae Hygiae [---] / [M]at(ri) deum ips[orum] pro salute Luc[---]”, Apollo Grannus Sanctae Hygiae Sironae” Hainzmann kiegészítése Lásd Hainzmann 2017, 49.

⁵³ A két istenség szobrain ezek az aspektusok Caracalla látogatásával is magyarázhatók. Kušan Špalj, 2017, 280–285.

aspektus miatt lehetett,⁵⁴ akkor ez megmagyarázná az istennő *medicusi* arculatát is.⁵⁵ Ebből adódóan gondolhatnánk azt, hogy a pannoniai két istennő valamiképpen összefüggött Sirona alakjával, azonban úgy gondolom, hogy a két istennővel való azonosítás valamiféle ősi, gyógyítással kapcsolatos vallási képzetben gyökerezhetett. Vagyis elmondhatjuk, hogy a pannoniai kelták Apolloja nem Grannos lehetett, csak a kelta vallási képzetek miatt a törzsek istenei hasonló aspektusokkal rendelkeztek, azonban az istenek neveit nem tudjuk meghatározni.

Pannoniában előfordul még Apollo és Diana alakja, azonban csak egy piliscsabai oltárkövön, amelyet a *legio IV Flavia Felix tribunus militum*, C. Calvisius Faustinianus szentelt a két istenségnek 162-ben. A két istenség a feliraton Apollo Conservator⁵⁶ és Diana Conservatrix megnevezéssel vannak jelen,⁵⁷ azonban úgy gondolom, hogy ez is a kelták vallási világát tükrözheti,⁵⁸ mivel a Conservator jelző a kelta lakta provinciákban is előfordul, és Pannoniában is megtalálható, még az *eraviscusok* törzsi atyja, Iuppiter Optimus Maximus Teutanus jelzőjeként is.⁵⁹ A Caius *praenomen* minden provinciában elterjedt volt, azonban a Calvisius *gentiliciumra* és a Faustinianus *cognomenre* csak Mainzban,⁶⁰ Abusinából,⁶¹

⁵⁴ Sirona nevének jelentése csillag. Feltehetőleg a hajnalsillaggal vagy a Holddal lehetett kapcsolatban. De Bernardo Stempel 2013, 80. és 85. Az istennőt talán emiatt azonosították Dianával. Patrica Lajoye: *Le Soleil a rendez-vous avec la Lune ...: Grannos et Sirona*, Histoire Antique 18, 2004/2005, 66–69.

⁵⁵ A *medicusi* arculatú istennő a szomszédos Daciában is megtalálható „*Auribus Aesc[u]/lapi(i) et Hygiae / et Apollini et / Dianae C(aii) Iu/lii Dius Far/nax Irenicus / fratres Aug(ustales) / munic(ipii) Aur(elii) Ap(u)li / p(ro) s(alute) s(ua) p(osuerunt) Pr(a)es(ente) / II et Condi(ano) co(n)s(ulibus)*” CIL 03, Nr. 00986

⁵⁶ „*Apollini Con/servatori C(aius) / Cal(visius) Faustinia/nus trib(unus) mil(itum) / leg(ionis) IIII Fl(aviae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*” Alföldy Géza – Fehér Bence – Kovács Péter – Szabó Ádám (szerk.) *Tituli Aquincenses IV* (továbbiakban *Tituli Aquincenses IV*), 2020, Nr. 1675.

⁵⁷ „*Dianae Conservatrici / C(aius) Cal(visius) Faustinianus / trib(unus) mil(itum) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*” *Tituli Aquincenses IV*, Nr. 1676.

⁵⁸ A két istenség kultuszának eredetére vonatkozóan Alfred von Domaszewski: *Die Schutzgötter von Mainz*, Abhandlungen zur römischen Religion Archiv für Religionswissenschaft, 9, 1906, 149–158. vö. Alföldy Géza: *Aquincum vallási életének története*, Budapest Régiségei, 20, 1963, 47–69, 53.

⁵⁹ „*I(ovi) (optimo) m(aximo) / [Teutan]o conservatori*” *Tituli Aquincenses I*, Nr. 166.

⁶⁰ „*[Imp(eratori) C]aes(ari) L(ucio) Septim[io Severo Pio Pertinaci Aug(usto) Arabico] / [Adiabene]ico Parth[ico] max(imo) trib(unicia) pot(estate) XII imp(eratori) XI co(n)s(uli) III proco(n)s(uli) p(atri) p(atriciae)] / [et Imp(eratori) Ca]es(ari) M(arco) Aurel[io Antonino Aug(usto) L(uci) Septimi Severi Aug(usti) n(ostrum) filio trib(unicia) pot(estate) VII co(n)s(uli)] / [et [L(ucio) Septimio Getae Caes(ari)]] L(uci) Septimi Severi Aug(usti) n(ostrum) filio et Iuliae Domnae Aug(ustae) matri castrorum] / primi o[r]di[n]es et centuriones et evocatus leg(ionis) XXII Pr(imigeniae) p(iae) f(idelis)] / coh(ors) pri[ma] // Ammian(us) Urs[us] / [V]al(erius) Catul[us] / [Ca]lvis(ius) Pr[imus] / [---] Mate[r]n(us)(?) / Val(erius) Alexand(er) / Val(erius) Alexand(er) / dedicatae Ci[lone et Libone co(n)s(ulibus) ---] // [-----] / [-----] / [F]lorent(inus) [---] / Volus(ius) Ver(us) / Iul(ius) Hispan(us) / [---]” CIL 13, Nr. 06801.*

⁶¹ „*[Fo]rtu[n]ae / [Aug(ustae)] ex [v]oto / [---]s Fau[s]/[tinian]us praef(ectus) / [coh(ortis) III] Bri[t(annorum) ---]D[---] / [---]ME[---] // [-----] / F[---] // JR[---]*” CIL 03, Nr. 11956.

Savariából,⁶² és a mai Ercsiből ismertünk példát.⁶³ Megvan az esélye annak, hogy a *tribunus militum* valamelyik kelta lakta provinciából származhatott, és ha feltételezzük azt, hogy Pannoniából, akkor azt gondolhatjuk, hogy a provinciális Apollo-kultusz és Diana-kultusz valamiképpen összefügghetett. Aquincumban és környékén volt a legelterjedtebb a Diana-kultusz, s talán a két kultusz összefüggött a vadászattal, az erdővel és a gyógyítással.⁶⁴ Piliscsabán a két istenségnek szentélye lehetett a II-III. században, illetve több Diana és Apollo oltár, egy Diana papnőt ábrázoló szobor, valamint egy sast ábrázoló háromszögletű dombormű került elő.⁶⁵ Ha feltételezzük, hogy a domborművön jelenlévő sas összefüggésben lehet az itt található Apollo-kultusszal, akkor talán választ kapnánk arra, hogy a tizenkét istenség oszlopán szereplő istenség lábánál miért található meg ez a madár, valamint miért kapcsolódik össze a Diana- és a Silvanus-kultusszal. A klasszikus római vallás a sast nem kapcsolja ehhez az istenséghez, ezért úgy gondolom, hogy ezt provinciális jellegzetességnek kell gondolnunk. Továbbá eme madár gyakori motívum a provinciabeli síremlékeken, és ha feltételezzük, hogy összefüggött a halál- és a túlvilágiképzetekkel, akkor gondolhatjuk azt, hogy valamiképpen az istenség is.

A katonaság körében előfordul még Apollo Augustus és Diana Augusta alakja is.⁶⁶ Erre vonatkozó forrásunk a provinciából Carnuntumból ismert, és ezt a III. századra datálható feliratot a *legio IIII Scythicanak*, és a *legio XIV Geminanek praefectusa* készítette.⁶⁷ Több provinciából is ismerjük ezt a névalakot, amelyek nagytöbbségében *legioban* szolgáló, vagy éppen leszerelt katonákhoz tartoznak.⁶⁸ Úgy gondolom, hogy az itt található két istenség

⁶² „[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Depu]lsori p[ro salute] / [Savarie]nsium po[rticum cum] / [exed]ra quam L(ucius) O[ctavius M(arci) f(ilius)] / [Fausti]nianus de[c(urio) c(oloniae) Cl(audiae) Savar(iensium) praef(ectus)] / [coll(egii) fabr(um)] centon(ariorum) [aedilicius] / [Ilvir i(ure) d(icundo) Ilvir q(uin)]q(uennalis) fl[amen col(oniae)] / [---]” *Lapidarium Savariense* 2011, Nr. 41.

⁶³ „Bozi Vellases / f(ilia) an(norum) XXX h(ic) / s(ita) e(st) Poclus / et Calvisius / Cassies f(ili) t(itulum) m(emoriae) / p(osuerunt)” *Tituli Aquincenses IV*, Nr. 1843

⁶⁴ Ottományi Katalin: *A római kor emlékei Pest megyében (őslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok)*, In Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig*, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 249–341, 304.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Az Apollo Augustus-kultusz eredetére vonatkozóan lásd Hermann Steuding: *Griechische und römische Götter- und Heldensage*, G.J. Göschen, Lipcse, 1897, 2818–2819. vö. Popescu Mihai: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, L'académie roumaine, Bukarest, 2004, 88. ; Hainzmann 2017, 42–43.

⁶⁷ „Dianae Aug(ustae) / P(ublius) Aur(elius) Cassianus / praef(ectus) leg(ionis) IIII Scy(thicae) / et leg(ionis) XIII G(eminae) Ant(oniniana) / et Aurel(ia) Lucilla / coniunx eius et / Aurelia Terentia / et Aurel(ius) Cassian(us) / Iunior f(ili) // [Dia]nae / [et A]pollini / Aug(usto) sac(rum) / Val[---]” Gabriella Kremer: *CSIR Carnuntum Suppl. I* (továbbiakban *CSIR Carnuntum Suppl. I*) Nr. 246.

⁶⁸ Többek között Raetiában: „Ap]ollini Aug(usto) / sanct(o) cons(ervatori) sacrum / M(arcus) Scandilius / Fabatus praef(ectus) / equitum alae / Aurianae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” *AE* 1978, Nr. 00583 ; Noricumban: „Apollini / Aug(usto) / in memoriam / M(arci) Modesti(i) M(arci) f(ili) / Repentini / M(arcus) Modestius / Repentinus / pater vet(eranus) ex dec(urione) / al(ae) I Aravacorum” *CIL* 03, Nr. 05629 ; Dalmatiában: „[Ap]ollini / [A]ug(usto) sac(rum) / [- Au]rel(ius) Ve(rus) dec(urio) [eq(uitum)] / coh(ortis) III Al[p(inorum)] / iterata / statione / l(ibens) p(osuit)” *AE* 1975, Nr. 00677 ; Daciában: „Deo/ Apollini Aug(usto)/ C(aius) Iul(ius) Lysias (centurio)/

összefügg az állami vallásossággal,⁶⁹ mivel több provinciából ismeretes Apollo Augustus alakja, amely utalhat az első *princeps*re, aki már-már összefonódott az Apollo- és a Diana-kultusszal. Ebből adódóan azt gondolom, hogy Apollo Augustus alakja a katonaság körében valamiképpen összefügghet az állam iránti lojalitással, valamint a császárkultusszal.

[I]eg(ionis) XIII Gem(inae) Se/[ueriana]e ius/[su] nu[mi]nis e/i[us p]o[rti]cum pe/c[u]nia [su]a [fec]it.” CIL 03, Nr. 14469.

⁶⁹ A Carnuntumban állomásozó katonák vallási életéért bővebben Lásd Papp László: *A Carnuntumban állomásozó katonák vallása feliratos emlékeik tükrében*, In Forisek Péter – Kerepeszki Róbert – Schrek Katalin – Szendrei Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok 5*, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2021, 37–51.

A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében

Láthattuk, hogy a katonák által állított tárgyi emlékekből is tudunk következtetni pannoniai jellegzetességekre. Azonban úgy gondolom, hogy a civil feliratok esetében jobban meg tudjuk ismerni a helyi bennszülöttek vallási képzetait, mivel a provinciában található feliratok állítói nem érkeztek távoli vidékekről, emellett a helyi jellegzetességeket, illetve a vallás közös gyökereit is jobban meg tudjuk érteni ezáltal. Más provinciából is ismerünk olyan feliratokat, amelyeket feltételezhetően pannoniai bennszülöttek állíthattak, így azokat is vizsgálat alá vettem. Civilek által állított vallási feliratok a provinciában a következő területekről kerültek elő: Aquincum, Brigetio, Carnuntum, és Vindobona.

Aquincumból két civil feliratot ismerünk, amelyen az istenség megtalálható. Az egyiket Turmus Cudeneus *filius* Baradatix készítette,⁷⁰ akit már nevéből adódóan is más provinciából származó keltának kell gondolnunk, mivel nem találunk hasonlóságot a pannoniai bennszülött és az állító neve között.⁷¹ A másikat T. Iulius Mercator Aquincum *decurio*ja készítette Apollonak és Serananak, aki Grannos társnője,⁷² Sirona, csak módosult névalakban. Gondolhatjuk azt is, hogy a Baradatix által állított oltárkövön, valamint a *decurio* által készített oltárkövön szereplő Apollo egy istenséget takarhat. Ebből adódóan azt gondolom, hogy az Aquincumban található Apolo és Serana alakja nem lehet *eraviscusi*. Azonban az Apollo Grannus- és Sirona-kultuszra vonatkozóan van forrásunk Aquincumból is.⁷³

Úgy tűnik, hogy az *eraviscus*ok is tisztelhettek egy forrásokhoz kapcsolható istenséget, aki a későbbiekben Apolloval olvadhatott össze. Tudjuk azt, hogy a pákozdi La Tène-kori szentélyhez szentforrás is társult,⁷⁴ valamint, hogy ez a szentély a középső La Tène-periódus kései szakaszánál korábban nem működött.⁷⁵ Emiatt feltételezhetjük azt, hogy a kelták ismerhették a gyógyforrások jótékony hatásait, így talán az *eraviscus* Apollo is ezzel hozható összefüggésbe. Ebben az esetben sem tudjuk megnevezni az istenséget, mindenesetre úgy gondolom, hogy ez a jellegzetesség valamiképpen közös gyökerekre vezethető vissza, semmint közös istenségre.

⁷⁰ „Apollini / Turmu(s) / Cuda(nei) (filius) Ba/radatix / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” *Tituli Aquincenses* I, Nr. 39.

⁷¹ *Tituli Aquincenses* I, Nr. 39, 41.

⁷² „Apollini / et / Seranae(!) / T(itus) Iul(ius) Mer/cator d(ecurio) c(oloniae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” *Tituli Aquincenses* I, Nr. 41

⁷³ Erre vonatkozóan bővebben Lásd Póczy Klára: *Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál, Sanctuaires près des aqueducs d'Aquincum et de Brigetio*, *Archaeologiai Értesítő*, 107,1980, 3–26. (továbbiakban Póczy 1980)

⁷⁴ Szabó – Borhy 2015, 81.

⁷⁵ Szabó 2005, 100.

Az *azulus* területen is előfordul a gyógyforrásokhoz kapcsolódó istenség alakja,⁷⁶ de az istenség társnője ebben az esetben nem Sirona, hanem Hygieia. Gondolhatnánk azt, hogy Hygieia Sirona interpretálása lehet, de nem tudjuk azt, hogy az *augustalis* azonosítaná a két istennőt. Ebből adódóan úgy gondolom, hogy az Apollo és Hygieia párosítás is valamiképpen mélyebb vallási gyökerekből eredeztethető,⁷⁷ mindenesetre megemlítendő, hogy a mai Szöny városában, Brigetioban a III. században a két istenségnek a *municipium augustalisa*, Q. Ulpius Felix 205-ben templomot szentelt,⁷⁸ majd 217-ben egy *porticussal* kibővítette, melyről két felirat tanúskodik.⁷⁹ Az *augustalis* nevéből nem tudunk származására vonatkozó értelmes információt levonni, csak annyi állapítható meg, hogy *libertinus* lehetett. Van egy harmadik felirat is, amelyet annak töredékessége miatt nem tudunk pontosan rekonstruálni, azonban ezen az Apollo Grannus alak fedezhető fel.⁸⁰ Kérdéses, hogy a töredékes templom a 217-ben kibővített *porticussal* lehet-e azonos, de az Apollo Grannus névalakból, az ismeretlen feliratkészítőtől, valamint Hygieia istennő hiányából adódóan azt gondolom, hogy nem. Az kétségtelen, hogy az Apollo Grannus-kultusz jelen lehetett Brigetioban,⁸¹ és úgy gondolom, hogy ez a kultusz talán a nyugati kelta lakta provincákba kerülhetett át. Ismerünk még egy feliratot, amely nagyon töredékesen maradt fent, és ebből nem tudunk értelmes következtetést levonni, mivel csak az istenség neve szerepel rajta.⁸² Elmondhatjuk azt, hogy az itt épült Apollo-Hygieia-templom sem Caracalla látogatásával magyarázható.⁸³

⁷⁶ Az azalusok *illyr* származásuk ellenére kelta kultúrával rendelkeztek, melyre a rendelkezésünkre álló forrásokból következtethetünk. Borhy László: *Brigetio-Egy pannoniai határváros társadalmi és kultúrája*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2021, 11.

⁷⁷ Észak-kelet Pannoniából előkerült egy istennő torzó, amely egy gyógyító istennőt ábrázolhat az attribútumok miatt egy Hygieiat, vagy egy ahhoz hasonló istennőt ábrázolhat. Nagy Mihály: *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007, (továbbiakban Nagy 2007) Nr. 202, 167. A torzóra vonatkozóan bővebben Lásd Nagy Mihály: *A female statue in the Hungarian National Museum*, In Zsidi Paula – Hanny Erzsébet (szerk.): *Budapest Régiségei XXXIV*, Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 2001, 195–200. és Nagy 2007, Nr. 202. A torzóért Lásd 10. ábra

⁷⁸ „[Apollini et Hygiae san[ctis]/[simis] Q(uitus) Ulp(ius) Felix Aug(ustalis) mun(icipii) Bre<g=C>(etionis) temp[um] / [impensis suis fecit [Imp(eratoribus)] / [Aur(elio) Antonino Aug(usto) II [et Sept(imio) [Geta co(n)s(ulibus)]]]” Kovács Péter (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum*, Nr. 34.

⁷⁹ „Apollini et Hygiae / Q(uitus) Ulp(ius) Felix Aug(ustalis) m(unicipii) / Brig(etionis) porticum / a portis II ad fon(tem) Salutis a / solo inpendis / suis fecit et / ad epulas privilegio colleg(ium) centon(ariorum) / haberi iussit praef(ecto) Iul(io) Sab(ino) / q(uin)q(uennale) Pr(a)esente et Extric(ato) co(n)s(ulibus) Noni(s) No(vembribus)” Barkóczi László: *Brigetio Táblák*, Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1944.

⁸⁰ „[Apollini?] / Gran[no cum] / [co]lumn[is et portici]/bus suis --- / Felice [--- et cul]tore loci [restitutum]” CIL 03, Nr. 10972.

⁸¹ Erre vonatkozóan bővebben Lásd Póczy 1980.

⁸² „Apollini ---] / ex stipe --- posuit [---] / pio f[---]” EDCS, Nr. 09900152. https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-09900152 Utoljára megnyitva: 2024.11.13.

⁸³ Vö. Póczy 2004, 301.; Szabó 1971, 64.; Szabó 2005, 99; és Szabó – Borhy 2015, 8.

Vindobonából származik egy relief,⁸⁴ amelyet Claudia Attuia készíttetett saját és társai, Ulpiai és Augurinus üdvéért⁸⁵ valamikor a II. században. Érdekessége a reliefnek, hogy az istenség a nymphákkal szerepel, lábánál griff, még kezében *cithara* és *plectron* látható. Ez az ábrázolás több hasonlóságot is mutat mind a Aquae Iasaeben található felirattal, mind pedig a tizenkét istenség oszlopán szereplő Apollo-ábrázolással is. A kelta asszony nagy valószínűséggel Noricumból származhatott,⁸⁶ emiatt pedig nem gondolhatjuk azt, hogy ez az isten a kelta Grannos lenne, mivel a noricumi Apollonak Belenost lehet tekinteni, igaz, ennek az istenségnek az ikonográfiájában is megtalálható a griff.⁸⁷ Úgy tűnik, hogy a nymphákkal történő invokálás is hasonló vallási képzet lehet, mivel tudjuk azt, hogy Apollo Grannus is megjelenik a nymphák társaságában. Ha feltételezzük azt, hogy a nymphákban a kelta anyaisztennők *medicusi* aspektusa jelenthetett meg, akkor gondolhatjuk azt, hogy ez valamiféleképpen összefüggthetett a későbbi istenséggel való társítással. Ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy ez a vallási képzet csak a kelta lakta provinciákban jelentkezik, amely több kelta törzs Apollojához is tartozhatott.

Az utolsó két felirat a provinciából Carnuntumból került elő. Az egyiket egy bennszülött asszony, Aurelia Ursulina készítette a III. században,⁸⁸ míg a másikat az I-II. század közepe között egy *sacerdos*, Iulianus.⁸⁹ Az asszony nevéből azt feltételezhetjük, hogy férje Marcus Aurelius (161–180) és Commodus (180–192), vagy Caracalla uralkodása alatt kaphatott polgárjogot,⁹⁰ az Ursulina névre pedig más provinciából nem találunk példát. Továbbá az Aurelia névből feltételezhetjük azt, hogy az asszony a provinciából származhatott, mivel más a nevet más provinciából nem ismerjük, és Pannoniában az Aurelius *gentilicium* igen gyakori. A *sacerdos* neve alapján azt feltételezhetjük, hogy egynevű bennszülött *peregrinus* lehetett.⁹¹ Apollo Augustus alakja már egyszer előfordult a provinciában, azonban ott az államvallással

⁸⁴ „[Apollini et Nymphis] sac(rum) Claudia Attuia / [pro salute sua et] suorum Ulpiorum Sec/[--- so]ror(is) et Augurini mil(itis) leg(ionis) X G(eminae) et / [--- liben]tes m(erito)” CIL 03, Nr. 04556

⁸⁵ Lásd 11. ábra

⁸⁶ Claudia Attuia Mócsy szerint talán Noricumból származhatott („stammt vielleicht aus Noricum”) Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1959, 218.

⁸⁷ Erre vonatkozóan bővebben Lásd Tóth 2015, 42. és Von Wolfgang Wohlmayr: *Der Jüngling vom Magdalensberg - Versuch einer stilistischen Neubestimmung*, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1991, 7–44, 39.

⁸⁸ „Aur[elia] / Ursu[lin]a A[poll]ini / v(otum) [sol]vit l(ibens) l(aeta) [m(erito)]” CSIR Carnuntum Suppl. 1, Nr. 6.

⁸⁹ „[Ap]olli/[ni] Aug(usto) / [sa]c(rum) Iuli/[a]nus / [s]acer/[d]os” CSIR Carnuntum Suppl. 1, Nr. 238

⁹⁰ Agócs Nándor: *Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2017, 58.

⁹¹ Bennszülött neveknek számítanak az egy nevű *peregrinusok* nevei, ha bizonyítani tudjuk, hogy nem voltak rabszolgák vagy idegen eredetű auxiliáris katonák. Mócsy András: *Pannonia a korai császárság idején*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974, 63.

lehet összefüggésben. Úgy tűnik, hogy a *sacerdosok* elsődlegesen a saját isteneikhez kötődtek⁹² – funkcionálisan a *flamenek*re hasonlítottak –, emiatt feltételezhetjük azt, hogy Apollo Augustus alakja mögött ebben az esetben inkább a magánvallásosság figyelhető meg. A magánvallásosság közé sorolandó egy Gallia Lugdunensis provinciából származó oltárkö, amelyen Augustus Apollo és Sirona istennő található,⁹³ azonban Augustus Apollo alakja mögött ebben az esetben Grannos lehet, valamint Daciából ismerünk egy feliratot, amely egy *libertushoz* tartozik.⁹⁴ Ebből adódóan feltételezhetjük, hogy Apollo Augustus alakja nem csak az állami, hanem a *sacra privata*val is összefüggésben állhat. A Carnuntumban található Apollo Augustus mögött sem a kelta Grannost kell gondolnunk, hanem nagy bizonyossággal egy helyi kelta istenséget, akinek a nevét nem tudjuk meghatározni. Ebből adódóan pedig az itt található Apollo is valamiképpen összefügg a *boii* kelták vallási világával.

A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében Dacia provinciában

Láthattuk, hogy a pannoniai civilek vallási élete mennyire sokszínű. A Daciában található olyan feliratokat, reliefeket, és oltárköveket is vizsgálat alá vettem, amelynek készítőiről feltételezhetjük azt, hogy Pannoniából származhattak.

A legkorábbi ilyen feliratot egy *veteranus*, Aelius Iulius készítette, valamikor a II. században.⁹⁵ A leszerelt katona *gentilicium*ából, valamint más isteneknek dedikált felirataiból feltételezhetjük a pannoniai származást, mivel az Aelius *gentilicium* Pannoniában gyakori, valamint a *veteranus* egyik oltárkövét a házi Silvanusnak, Silvanus Domesticusnak is szentelte.⁹⁶ Azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy az istenség *medicus*i aspektusa jelenhet meg. Ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy az itt fellelhető kelta istenség valamiféleképpen összefügg a pannoniai kelták vallási világával.

⁹² Szabó Ádám: *Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Pécs, 2006, 167.

⁹³ „Aug(usto) Ap{p}ollini et deae / Sironae ussibusque vicanorum / Nogeomgie(n)sium (!) Pi{i}etoni(us) (!) / Rufus.” AE 2013, Nr. 01053.

⁹⁴ „Apollini Aug(usto) sacr[um] / Optatus Aug(usti) liber[tus] / [a]diut(or) t[ab]ul(ar)ii tem[plum] / [---]SE(?)[-]HON(?)[-] / [---]VM[-] / [---]” AE 2007, Nr. +01188.

⁹⁵ „Apollini / Ael(ius) Iulius / veteranus ex |(centurione) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” Constantin C. Petolescu: *Inscriptiones latinae Daciae* 2005, Nr. 579.

⁹⁶ „Silvano / Domestico / Ael(ius) Iulius vet(eranus) / ex |(centurione) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” EDCS, Nr. 45100292. https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-45100292
Utoljára megnyitva: 2024. 11. 13.

C. Iulius Varianus, a saját családja egészségéért szentelt feliratot Apollonak valamikor II. században.⁹⁷ Az itt található istenségnek a *medicusi* aspektusa jelentkezik, és egy további feliratból tudjuk azt, hogy C. Iulius Varianus Luna Luciferának is szentelt egy feliratot.⁹⁸ Ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy Varianus pannoniai származását, de azt nem tudhatjuk, hogy Luna Lucifera-kultusza, illetve az istennő Holddal-fénnyel kapcsolatos aspektusa, és a *medicusi* Apollo között fellelhető-e valamilyen kapcsolat. Ha feltételezzük, hogy igen, akkor talán választ kaphatnánk arra, hogy az Aquae Iasaeen található Diana miért függhet össze a Holddal és a gyógyítással, valamint, hogy miért található meg öccse mellett.

Daciában található egy relief,⁹⁹ amelyet Aurelius Vitalis készíttetett valamikor a III. században.¹⁰⁰ Feltételezhetjük azt, hogy Aurelius Vitalis Pannoniából származhatott, az áruklódó *cognomen* és *gentilicium* miatt, valamint, hogy hasonló nevű személyeket csak Aquincum¹⁰¹ és Brigetio¹⁰² környékéről ismerünk. Ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy az itt található Apollo-ábrázolás is valamiképpen a pannoniai bennszülöttek vallási képzetét tükrözheti, mivel ez az istenség hasonlóságot mutat a tizenkét istenség oszlopán található ábrázolással, ugyanis a reliefen az istenség lábánál egy sas látható. Az ábrázoláson a griff is megfigyelhető, de mégis jellegzetességet mutat, mivel a lábánál egy *globus* látható. A *cithara* és a *pléctron* jelenléte talán utalhat valamiképpen a *medicusi* aspektusra, mivel a reliefen megfigyelhetjük a gyógyító istenséget.¹⁰³

⁹⁷ „Apollini / salutari / pro salute / filiorum / sua coi{ig}ugis / suorumq(ue) / C(aius) Iul(ius) Varianus” EDCS, Nr. 14800197. https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-14800197
Utoljára megnyitva: 2025. 01. 11.

⁹⁸ „Lunae Luciferae / C(aius) Iul(ius) Varianus / mag(ister) d(onum) d(edit)” CIL 03, Nr. 01097.

⁹⁹ Lásd 12. ábra

¹⁰⁰ „Deo Apollini pra(e)stantiss(imo) / Aur(elius) Vitalis pro se suisq(ue) v(oto) l(ibens) p(osuit).” CIL 03, Nr. 00991.

¹⁰¹ „D(is) m(anibus) / Aur(elius) Vitalis mil(es) / cohor(tis) prim(a)e / praetori[ae] vix/[it a]nn(os) [---]X / [---]”
Ubi Erat Lupa (továbbiakban Lupa) <https://lupa.at/> Utoljára megnyitva: 2024.10.31., Lupa Nr. 9839. ; „D(is) M(anibus) / M(arco) Ulp(io) Ianuario / vet(erano) leg(ionis) II adi(utricis) et / Fl(aviae) Valentinae / eius et Saburtil/iae vernacul(ae) / M(arcus) Aurel(ius) Vitalis / h(eres) f(aciendum) c(uravit)” Kovács Péter – Szabó Ádám (szerk.): *Tituli Aquincenses II*, Nr. 718 ; „[-----] // Aurel(ius) V[i] / talis m(il(es) leg(ionis) II A/di(utricis) P(iae) F(idelis) S(everianae) v(otum) s(olvit) / m(erito)” Lupa, Nr. 16645.

¹⁰² „S(oli) d(eo) M(i)thrae / Aur(elius) Vi[ta]lis d(at) / v(otum) m(erito)” Lupa, Nr.12658. ; „D(is) M(anibus) / Bononius / Vitalis ann(or)um XL / M(arcus) Au[relius] Ianuari/us vet(eran)us leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) / IAIIONISINVS / et Aelia Ingenua / marito suo pien/tissimo posuer(unt)” CIL 03, Nr. 11024.

¹⁰³ T. Szabó 2024, 52.

A pannoniai Apollo-kultusz a civilek körében Moesia Superiorban

Egy II-III. század közé datálható Moesia Superiorból előkerült feliraton is megtalálható a pannoniai Apollo-Diana-Silvanus triász.¹⁰⁴ A felirat állítója, a *colonia duumvirje*, Aelius Valentinus nevéből feltételezhetjük a pannoniai származást, mivel az *Aelius gentilicium* ebben a provinciában volt gyakori, pontosabban Aquincum és környékére tehető.¹⁰⁵ Ha feltételezzük azt, hogy az itt feltűnő Silvanus a magánvallásosság körébe sorolandó,¹⁰⁶ akkor gondolhatjuk azt, hogy az itt felsorolt összes istenség is.

A feliraton még egy eddig beazonosítatlan istenség, Idaunus is megtalálható, valamint ebből adódóan gondolom azt, hogy ez az istenség is valamiképpen egy kelta istenség lehet. Ha jobban megfigyeljük, akkor láthatjuk, hogy az ismeretlen istenség Apollo előtt áll, emiatt talán gondolhatnánk azt is, hogy valamiképpen a két istenség kultusza összekapcsolódhatott. Vagy lehetséges lenne, hogy Idaunus a sokarcú istenség egyik jelzője lenne? Ha figyelembe vesszük a Grannus Apollo névalakot, akkor ennek a lehetőségét sem zárhatjuk ki. Ebből adódóan pedig gondolhatjuk azt, hogy talán Idaunus az egyik olyan kelta istenség latinosított neve lehet, akivel a római Apollo összeolvadhatott.

A szomszédos provinciából ismerünk meg egy feliratot, amelyet P. Lucilius Verecundus szentelt Dianának és Apollonak a II. és a III. század közepe között.¹⁰⁷ A feliraton megtalálható az apollói *cithara*,¹⁰⁸ ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy itt is az istenség *medicusi* aspektusa jelentkezhetsz. Megvan az esélye az állító pannoniai származásának, ugyanis a Publius *praenomen* és a Lucilius *gentilicium* párosítására csak *eraviscus* területről, a mai Veszprém városából van forrásunk.¹⁰⁹ Ebből adódóan is úgy gondolom, hogy az *eraviscus* keltáknál az Apollo- és Diana-kultusz valamiképpen összefügghetett.

¹⁰⁴ „IDAVNI / Apollin(i) / Q(?) S(?) Dian/a(e) Silvano / Ael(ius) Vale/ntinus / Ilvir col(oniae) / v(otum) l(ibens) p(osuit)” AE 1988, Nr. 00980.

¹⁰⁵ Mócsy András: *Provincia határok a Balatontól északra*, Archaeologiai Értesítő 1976, 103, 29–33, 30.

¹⁰⁶ Sanja Pilipović: *Il culto di Silvano nel limes della Mesia Superiore*, In Vaday Andrea – Solti Judit (szerk.): *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68, Akadémia Kiadó, Budapest 2017, 59–73, 71.

¹⁰⁷ „Dian[ae et] / Apoll[ini] / P(ublius) Luciliu[s] / Verecu[n(dus)] / po[s]uit a(ram)” Lupa, Nr. 28148.

¹⁰⁸ Lásd 13. ábra

¹⁰⁹ „D(is) M(anibus) / P(ublio) Lucilio / Iustino / Quir(ina) August(a) / Treveror(um) / an(norum) XXX / P(ublius) Lucilius / [--]I[---]” K. Palágyi Sylvia: *Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye*, Nr. 6.

A pannoniai Apollo-kultusz a katonai vagy civil lakosok körében

Komárom-Esztergom megyéből került elő egy oltárkő, amelyet Claudius Verecundus *medicus* készíttetett valamikor a II. és III. század között.¹¹⁰ Mivel a *medicus*ok lehetnek civil, illetve katonai orvosok is, ezért Verecundust nem soroltam be az előző két csoportba.

Az itt található istenség *medicus*i arculattal rendelkezik, és az *et* kötőszóval való elválasztás miatt feltételezhetjük azt, hogy az itt invokált Apollo a helyi gyógyító istenek közé tartozhatott. Ha figyelembe vesszük az istenek invokálásának a sorrendjét, akkor megfigyelhető, hogy Hygiea nem az apját, Aesculapiust követi a sorrendben, hanem Apollot. Ebből adódóan gondolom azt, hogy észak-kelet Pannoniában ez a három istenség összefügghetett a bennszülött vallási képzetekkel, hiszen tudjuk azt, hogy Hygiea és Aesculapius a bennszülöttek körében nagy tiszteletnek örvendtek, mivel a saját gyógyító isteneiket látták bennük. Ebből adódóan azt is gondolom, hogy az itt megjelent istenek nem a hagyományos római istenségek lehetnek, hanem az őslakos vallási képzetekkel lehetnek összefüggésben.

¹¹⁰ „Aescula/pio et / Apollini et / Hygiae / sacrum / Cl(audius) Vere/cundus med(icus)/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)” Kovács Péter: *Neue römische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom* III, Nr. 6.

Összegzés

A kutatás nehézségei és hiányosságai

A Pannoniából előkerült leletek kis részét képezik az Apollo-kultuszra vonatkozó források, mivel összesen csak huszonöt tárgyi lelet ismeretes, amelyen a sokarcú istenség megtalálható, s nem minden esetben figyelhető meg a vizsgált jelenség. Továbbá a provinciában csak az *ereviscusok*, a *boiok*, és az *azalusok* területeiről kerültek elő, így a provinciában található többi kelta törzs Apollóját még mindig nem ismerjük.

A kutatás eredményei

Láthattuk, hogy Pannoniában az Apollo-kultusz nem csak a bennszülöttek vallási világát tükrözi, mivel egy esetben orientális származású kultusz is megtalálható. Grannos és Sirona alakja inkább az állítatók származásával hozható összefüggésbe. Az kétségtelen, hogy a két istenség kultusza jelen lehetett a provinciában, hiszen vannak erre vonatkozó forrásaink.

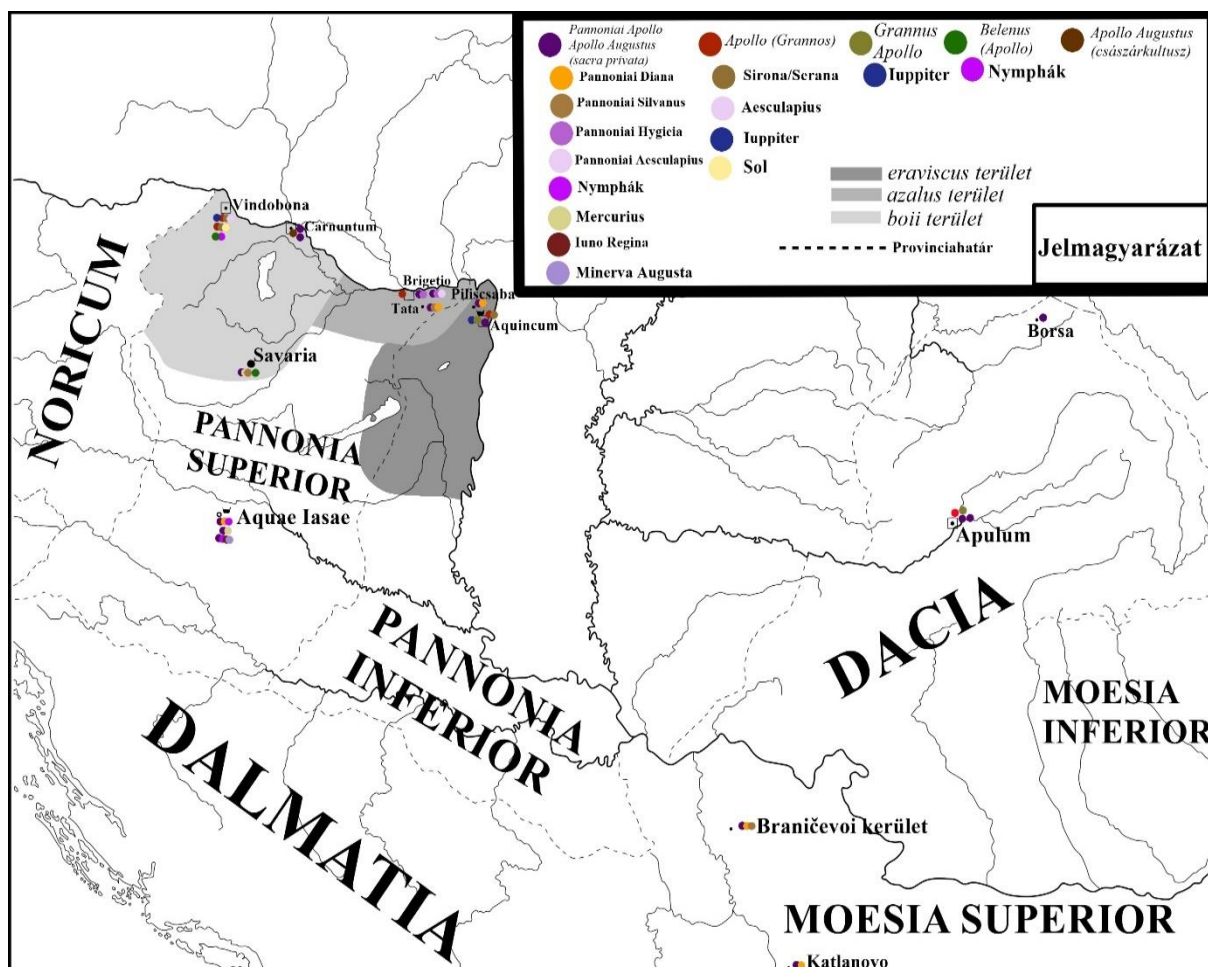
A provinciában katonák által állított források egyrészt az állítók származásával lehetnek összefüggésben, ezért is érdemes vizsgálni külön a katonai és a civil feliratokat. A katonaság körében több kelta istenség megtalálható, amelyek egyrészt a katonák vallási világát tükrözik, és egy esetben előfordul a Grannus Apollo-kultusz, más esetben azonban Grannos alakja csak Apollo formában jelenik meg. A Grannus Apollo-kultuszt különálló kultusznak kell gondolnunk az Apollo Grannus-kultusztól, jól példázza annak daciai jelenléte is. Pannoniára vonatkozóan nem tudjuk azt, hogy a noricum Grannus Apollo-kultusz milyen mértékben lehetett jelen. Megemlítendő, hogy a brigetioi tizenkét isten oszlopa az ott állomásozó *legio* vallási képzetét tükrözheti.

A civil lakosok körében lévő Apollo-kultuszról jobban megismerhetjük, hogy milyen lehetett a pannoniai kelták vallási képze az istenségre vonatkozóan. Sirona jelenléte miatt csak egy esetben mutatható ki Grannos istenség alakja, mégpedig Aquincumban, ahol az istennő Serana névalakja fedezhető fel, míg a másik felirat készítőjéről nem tudjuk bizonyítani az *eraviscusi* származást. Más provinciából előkerült és a piliscsabai leletek alapján megállapíthatjuk azt, hogy az *eraviscusi* Apollonak a *medicusi* aspektusa jelentkezik, és összefüggésbe hozható a Silvanus- és a Diana-kultusszal. Azt nem tudjuk pontosan bebizonyítani, hogy vajon ehhez az arculathoz a forrással való összekapcsolás is megjelenik.

Brigetioból az *azalusok* területéről van forrásunk arra vonatkozóan, hogy Apollonak és Hygieianak templomot szentelt egy *augusutalis*, ebből adódóan gondolhatjuk azt, hogy a két istenség kultusza Brigetio és Komárom környékén valamiképpen összefügghetett, amelyet a *medicus* által szentelt felirat is alátámasztani látszik. Arra vonatkozólag is van forrásunk, hogy az Apollo Grannus-kultusz jelen volt a területen, azonban úgy gondolom, hogy ez is a nyugati kelták miatt lehetett jelen. Azt sem tudjuk, hogy a töredékes feliraton szereplő Apollo Grannus-templom, valamint az *augustalis* által szentelt templom ugyanaz lehetett-e. A töredékes feliraton Hygieia hiánya miatt úgy gondolom, hogy ez két különböző templom lehetett. Mindenesetre azt is elmondhatjuk, hogy Brigetioban két kelta istenség *interpretatio*ja is megfigyelhető, mivel a tizenkét istenség oszlopán szereplő istenség a jóslással, az *augustalis* által invokált Apollo pedig a gyógyítással függött össze. Emiatt pedig úgy gondolom, hogy a forrásokkal és a jóslással kapcsolatos Apollo-kultusz is valamiképpen közös gyökerekre vezethető vissza.

Boii területről is ismerjük a jóslással kapcsolatos istenség alakját, ugyanis Savariában a helyi *auguráló* istenségek közé tartozott. *Boii*ok területén Belenus alakja is előfordul, és az figyelhető meg, hogy a *boii* Apollo aspektusban nem azonosul a gyógyító Belenussal, aki napisteni aspektussal, valamint félig meddig hadisteni aspektussal is rendelkezett. A *boii* kelta lakta területről ismerünk két Apollot is, amelynek *medicusi* aspektusa van, de ez nem pannoniai bennszülöttekhez kapcsolható. Úgy tűnik, hogy *boii* kelta Apollo a jóslással lehetett összefüggésben. A provinciából csak Carnuntumból ismert Apollo Augustus alakja, s úgy tűnik, hogy ez mind az állami, mint pedig a magánvallásossággal is összefügghet.

Az Aquae Iasaeben fellelhető Apollo-kultuszban megfigyelhető az istenség *phoebusi* aspektusa és a *medicusi* aspektus, valamint ezek összevonása, amely részben annak is köszönhető, hogy Dél-Pannoniában Róma hódítása előtt a területre a bennszülött Nap-kultusz volt a jellemző.

2. kép Az előkerült leletek térképen való ábrázolása, a vizsgált törzsek feltételezett területeivel. Készítette: A dolgozat szerzője

Más provinciákból ismerünk olyan feliratokat, amelyek a pannoniai bennszülött vallási képzethez kapcsolódnak. Ilyen például Dacia provincia és Moesia Superior provincia is. Úgy gondolom, hogy nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az utóbbi provinciában invokált Idaunus az istenség egyik jelzője, így pedig egy kelta istennév lehetősége is felmerülhet.

A pannoniai bennszülött Apollo-kultusz a következő provinciabeli bennszülött kultuszokkal kapcsolható össze: Aesculapius- és Hygieia-kultusz, Silvanus-kultusz, Diana-kultusz, Mercurius-kultusz, és a nymphák kultusza. Azokon a forrásokon, amelyek pannoniai vallási világot tükröznek nem található meg az Apollo-kultusz összekapcsolása a Sirona-kultusszal. Az *eraviscus* területeken az Apollo-kultusz a Diana-kultusszal és a Silvanus-kultusszal, az *azalus* területen a Hygieia-, Aesculapius-, Diana-, és a Silvanus-kultusszal, még a *boii* lakta területeken a Silvanus- és a Mercurius kultusszal fonódott össze.

Látható, hogy a pannoniai bennszülött Apollo-kultusz – hasonlóan a Diana-kultuszhoz – a provincia belső területein jelentkezik. Összeségében megállapíthatjuk, hogy az *eraviscusok*, az *azalusok*, *boiiok* tisztelhettek olyan istenségeket a római hódítás előtt, akik a későbbiekben a sokarcú római istenséggel interpretálódottak. Az *eraviscus* és az *azalus* törzsnél az istenség *medicusi* és jóslással kapcsolatos aspektusa is megfigyelhető, a *boiiok*nál az eddigi források alapján csak a jóslással kapcsolatos, valamint nem beazonosítható aspektusok is megtalálhatók. Az *interpretatio Romanat* a különböző kelta törzseknél a II. század közepétől figyelhetjük meg, és zömmel a férfiak körében.

Bibliográfia

Tárgyi források

Alföldy, Géza – Fehér Bence – Kovács, Péter – Szabó, Ádám (szerk.): *Tituli Aquincenses IV. Pars septentrionalis agri Aquincensis*, Pytheas Könyvkiadó, Budapest, 2020.

Barkóczi, László: *Brigetio Táblák*, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, Budapest, 1944.

Bartus, Dávid (szerk.): *Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban*, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2015.

Borhy, László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény*, Osiris, Budapest, 1998.

Bunta, Péter (szerk.): *Acta Musei Napocensis III*, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Kolozsvár, 1966.

Cagnat, René (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1955.

Chastagnol, André – Gagé, Jean – Le Glay, Marcel (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1983.

Chastagnol, André – Gagé, Jean- Le Glay, Marcel – Pflaum, Hans-Georg, (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1975.

Chastagnol, André – Laronde, André – Leglay, Marcel – Le Roux, Patrick (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1992.

Corbier, Mireille – Le Roux, Patrick – Dardaine, Sylvie (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1999.

EDCS Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby <https://db.edcs.eu/epigr/hinweise/hinweis-en.html>
Utoljára megnyitva: 2024.11.13.

Gagé, Jean – Le Glay, Marcel – Pflaum, Hans – Georg-Wuilleumier, Pierre (szerk.): *L'Année épigraphique*, Presses Universitaires, Párizs, 1972.

Hirschfeld, Otto – Zangermeister, Karl (szerk.): *Corpus inscriptionum Latinarum. XIII. Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae*, De Gruyter, Berlin, 1966.

K.Palágyi, Sylvia: *Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye, Sammlung der Römerzeitlichen Steinskulpturen in Komitat Veszprém-Balácsa*, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2004.

Kovács, Péter – Szabó, Ádám (szerk.): *Tituli Aquincenses I., Tituli Operum Publicorum et Honorarii et Sacri*, Pytheas Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Kovács, Péter – Szabó, Ádám (szerk.): *Tituli Aquincenses II., Tituli Sepulcrales et Alii Budapestini Reperti*, Pytheas Könyvkiadó, Budapest, 2010.

Kovács, Péter (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum: Az antik Pannonia forrásai a Severus korban*, Martin Opitz, 2007.

Kovács, Péter: *Neue römische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom III*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 201, 2017, 261–269.

Kremer, Gabrielle (szerk.): *Corpus Signorum Imperii Romani, Götterdarstellungen, Kult- und Weihendarstellungen aus Carnuntum*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2012.

Kušan Špalj, Dora: *Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa/Aquae Iasae – new discoveries in the Roman sanctuary – with special regard to the cults of Apollo, Aesculapius and Serapis*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, 2017, 255–308.

Mommsen, Theodor – Hirschfeld, Otto – Domaszewski, von Alfred (szerk.): *Corpus inscriptionum Latinarum, III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Suppl.: Inscriptionum Orientis et Illyr*, De Gruyter, Berlin, 1902.

Nagy, Mihály: *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római kőtár*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007.

Petolescu, Constantin C. (szerk.): *Inscriptiones Latinae Daciae*, Institutul de Arheologie“Vasile Pârvan”, Bukarest, 2005.

Ruscu, Ligia: *Corpus inscriptionum graecarum dacicarum*, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003.

Tóth, Endre: *Lapidarium Savariens. Savaria római feliratos kőemlékei*, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 2011.

Ubi Erat Lupa: <https://lupa.at/> Utoljára megnyitva: 2024.10.31.

Szakirodalmak

Agócs, Nándor: *Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2017.

Alföldy, Géza: *Aquincum vallási életének története*, Budapest Régiségei, 20, 1963, 47–69.

Alföldy, Géza: *Kelta gyógyító istenségek tisztelete a római Pannoniában*, In Palla, Ákos (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 17*, Országos Orvostörténeti Könyvtár, Budapest, 1960, 105–110.

Barkóczi, László: *Brigetio*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

Borhy, László: *Brigetio - Egy pannoniai határváros társadalma és kultúrája*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2021.

Borhy, László: *Brigetio – Kultur einer römischen Grenzstadt an der Donaum*, In *Humboldt-Nachrichten*, 2019, 29–36.

Cassius Dio: *Historiae Romanae*, Cambridge University Press, Cambridge, 1914.

De Bernanrdo Stempel, Patrizia – Hainzmann, Manfred: *Fontes Epigraphici Religionum Celticarum Antiquarum I Provincia Noricum. 1. Die Gottheiten in ihren sprachlichen und kultischen Erscheinungsformen*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2020.

De Bernardo Stempel, Patrizia: *Celtic and Other Indigenous Divine Names Found in the Italian Peninsula*, In Hofeneder, Andreas – De Bernardo Stempel, Patrizia (szerk.): *Théonymie celtique, cultes, interpretatio - Keltische Theonymie, Kulte, Interpretatio*, Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 2013, 73–96.

Domaszewski, von Alfred: *Die Schutzgötter von Mainz*, Abhandlungen zur römischen Religion Archiv für Religionswissenschaft, 9, 1906, 149–158.

Erdélyi, Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974.

Georgieff, Dimitar Vasileff: *Identity of the local pair of deities Telo and Sianna with Apollo and Dian on the territory of Roman Gaul*, 2017.

https://www.researchgate.net/publication/318707946_Identity_of_the_local_pair_of_deities_Telo_and_Sianna_with_Apollo_and_Diana_on_the_territory_of_Roman_Gaul

Utoljára megnyitva: 2024. 10. 29.

Hainzmann, Manfred: *Grannos und Sirona. Zur epigraphischen Evidenz zweier keltischer Heilgottheiten*, In Pülz, Andreas (szerk.): *Carnuntum Jahrbuch 2016*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2017. 39–52.

Hofeneder, Andreas: *Apollon Grannos – Überlegungen zu Cassius Dio 77, 15,5–7*, In Hofeneder, Andreas – De Bernardo Stempel, Patrizia (szerk.): *Théonymie celtique, cultes, interpretatio - Keltische Theonymie, Kulte, Interpretatio*, 101–112, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Bécs, 2013.

Hofeneder, Andreas: *Vestiges of sun worship among the Celts*, In Gail, Aldabert (szerk.): *Sun Worship in the Civilisations of the World*, Pandanus, Prága, 2010, 85–107.

Horváth, Szilvia: *Pannoniai gyógyfürdők*, In Horváth, Szilvia – Tóth, Mária (szerk.): *A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig* című konferencia tanulmánykötete, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár, 2015, 23–31.

Iulius Caesar: *Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról*, ford. Szepessy Tibor Magyar Helikon, Budapest, 1974.

Kádár, Zoltán: *Gyógyító istenségek tisztelete Pannóniában topográfiai adatok tükrében*, *Orvostörténeti Közlemények* 93-96, 1981, 63–78.

Kerényi, Károly: *Die Göttin Diana im nördlichen Pannonien*, *Pannonia*, 4, 1938, 203–221.

Kortüm, Klaus – Krmnicek, Stefan (szerk.): *Heiliges Geld. Die Münzen aus dem Apollo-Grannus-Heiligtum von Neuenstadt am Kocher (Germania superior)*, In Krmnicek, Stefan – Chameroy, Jérémie (szerk.): *Money Matters: Coin Finds and Ancient Coin Use*, Verlag, Bonn, 2019, 237–251.

Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetbe*, Telosz Kiadó, Budapest, 1995.

Lajoie, Patricia: *Le Soleil a rendez-vous avec la Lune ...: Grannos et Sirona*, *Histoire Antique* 18, 2004/2005, 66–69.

Mócsy, András: *A római név mint társadalomtörténeti forrás*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1985.

Mócsy, András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1959.

Mócsy, András: *Pannonia a korai császárság idején*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974.

Mócsy, András: *Provincia határok a Balatontól északra*, Archeologiai Értesítő, 1976, 103, 29–33.

Mócsy, András – Fitz, Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1990.

Nagy, Diana: *Luna Lucifera-oltár a savariai Iseumból*, Múzeumi Mozaik a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum blogja, 2023.

https://savariamuseum.blog.hu/2023/12/15/luna_lucifera-oltar_a_savariai_iseumbol

Utoljára megnyitva: 2024.10.11.

Nagy, Mihály: *A female statue in the Hungarian National Museum*, In Zsidi, Paula – Hanny Edit (szerk.): *Budapest Régiségei XXXIV*, Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 2001, 195–200.

Ottományi, Katalin: *A római kor emlékei Pest megyében (őslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok)*, In Fancsalszky, Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig*, Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 249–341.

Papp, László: *A Carnuntumban állomásozó katonák vallása feliratos emlékeik tükrében*, In Foresik, Péter – Kerepeszki, Róbert – Schrek, Katalin – Szenderei, Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok 5*, Debreceni Egyetem Bölcsészeti tudományi Kar Történelmi Intézet, Debrecen, 2021, 37–51.

Pilipović, Sanja: *Il culto di Silvano nel limes della Mesia Superiore*, In Solti, Judit (szerk.): *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68, Akadémia Kiadó, Budapest, 2017, 59–73.

Póczy, Klára: *Aquincum. Budapest római kori történelmi városmagja*, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004.

Póczy, Klára: *Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál. Sanctuaires près des aqueducs d'Aquincum et de Brigetio*, Archaeologiai Értesítő, 107, 1980, 3–26.

Popescu, Mihai: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, L'académie roumaine, Bukarest, 2004.

Prósper, Blanca Maria: *The irreducible Gauls used to swear by Belenos. Or did they? Celtic religion, henbane and historical misapprehensions*, In Uhlich, Jürgen – Meißner Torsten – Blom, Alderik H – Riain, Ó Gordon (szerk.): *Zeitschrift für celtische Philologie* 64, 1, De Gruyter, Berlin, 2017, 255–298.

Roveda, Elena: *Apollo Grannus: I loughi di culto di un dio solare*, *Traces in Time*, 9, 2019, 70–94.

Šašel Kos, Marjeta: *Belenus, Cybele and Attis: Echoes of their Cults over the Centuries*, In Babič, Saša – Virloget Hrobat, Katja – Dapit, Roberto (szerk.): *STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA XXV*, 2022, Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, 2022. 227–243.

Šašel Kos, Marjeta: *Belin, Belenus, Belinus*, *STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA IV*, 2001, 9–16.

Steuding, Hermann: *Griechische und römische Götter- und Heldensage*, G.J. Göschen, Lipcse, 1897.

Szabó, Ádám: *Pannoniciani Sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Pécs, 2006.

Szabó, Edit: *Bemerkungen zum Kult des Apollo Grannus in Pannonien*, *Hungarian Polis Studies* 16, 2008, 305–320.

Szabó, Miklós – Borhy, László: *Magyarország története az ókorban, Kelták és rómaiak*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

Szabó, Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005.

T. Szabó, Csaba: *Dacia istenei. Képes vallástörténeti kislexikon*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Vallástudományi Tanszék, Szeged, 2024.

Tacitus: *Tacitus összes művei I-II*, ford. Borzsák István, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980.

Tóth, István: *Pannoniai vallástörténet*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

Vágási, Tünde: *A pannoniai katonaság vallási feliratai a principátus korában*, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2020.

Wohlmayr, von Wolfgang: *Der Jüngling vom Magdalensberg*, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1991, 7–44.